

XIX. YÜZYILDA ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞUNDA MİSYONERLİK FAALİYETLERİNİN ROLÜ KAYSERİ ÖRNEĞİ

Arş. Gör. Dr. Ramazan ADIBELLİ
Erciyes Üniversitesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı
adibelli@erciyes.edu.tr

Öz

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde çeşitli etnik ve dini unsurlar, asırlar boyunca huzur içerisinde birlikte yaşamışlardır. Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu içerisinde nüfuz kazanma politikalarının en önemli uzantılarından biri olan misyonerlik faaliyetleri sonucunda bu tür faaliyetlere hedef olan grupların başında gelen Ermeni cemaati üç ayrı cemaate bölünmüştür. Avrupalılar, kendi icatları olan milliyetçilik fikri aracılığıyla dini mensubiyet prensibine göre tanzim edilen bu çeşitli topluluklara mensup bireylere yeni bir kimlik kazandırmak suretiyle bunları bu yeni prensip altında yeniden birleştirme hedefine yönelmişlerdir. Bu araştırmadaki amaç, somut bir örnekten hareketle 19. yüzyılda Hıristiyan misyonerlerin Ermeni topluluğu içerisinde yürüttükleri dini ve eğitimsel faaliyetler sonucunda bu topluluğun parçalanması ve daha sonra bu çeşitli topluluklara mensup bireyleri yeniden birleştirmek üzere uygulamaya konulan millî bilinç fikrinin oluşum sürecini ortaya koymaktır. Çoğunun anadili Türkçe olan Kayseri Ermenilerinin incelenmesi, Osmanlı devletinin son zamanlarında din=millet ilişkisinin nasıl ırk=millet denklemine dönüştüğünü daha açık bir biçimde ortaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Kayseri, Ermeni Cemaati, Dini Mensubiyet, Milliyetçilik, Misyonerlik.

THE ROLE OF MISSIONARY ACTIVITIES IN THE GENESIS OF THE ARMENIAN NATIONALISM IN THE 19TH CENTURY: THE CASE OF KAYSERİ

Abstract

During centuries different ethnic and religious groups have coexisted at peace within the borderlines of the Ottoman Empire. As a consequence of the missionary activities which was one of the most important political infiltration means used by European powers against the Ottoman Empire, the Armenian community becoming the main target of these activities was divided into three distinct communities. By means of nationalism which is their invention Europeans inoculated a new identity to individuals belonging to these communities organized according to the principle of religious affiliation and aimed to assemble them under the new principle. The aim of this essay is to clarify the genesis process of the idea of national consciousness effectuated to reassemble people divided in the consequence of the religious and educational activities of the Christian missionaries within the Armenian community. The study of the Armenians of Kayseri who for the most part spoke Turkish as their mother tongue will show more clearly how in the last period of the Ottoman Empire the equation: religion=nationality became: ethnic group=nationality.

Key Words: Ottoman Empire, Kayseri, Armenian Community, Religious Affiliation, Nationalism, Christian Missions.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde çeşitli dillere ve dini gruplara mensup bireyler, yüzyıllar boyunca huzur içerisinde birlikte yaşamışlardır.¹ Osmanlının askeri, siyasi, iktisadi ve bilimsel yönden geri kalması nispetinde Avrupalıların asırlardır hazırladıkları Osmanlı topraklarını bölme ve ona hâkim olma planları gerçekleşme imkânına kavuşmuştur.

Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu içerisinde nüfuz kazanma politikalarının en önemli uzantılarından biri de misyonerlik faaliyetleridir. Misyonerlik faaliyetleri sonucunda bu tür faaliyetlere hedef olan grupların başında gelen Ermeni cemaati üç ayrı cemaate bölünmüştür. Bu bölünme, beraberinde gruplar arasında gerilim ve hatta şiddetin tırmanmasını da getirmiştir. Avrupalılar, kendi icatları olan milliyetçilik fikri aracılığıyla dini mensubiyet prensibine göre tanzim edilen bu çeşitli topluluklara mensup bireylere yeni bir kimlik kazandırmak suretiyle bunları bu yeni prensip altında yeniden birleştirme hedefine yönelmişlerdir. Bu çalışmadaki tezimiz, Ermeniler arasındaki milliyetçilik fikrinin doğuşunun iki aşamada gerçekleştiği yönündedir. Birinci aşamada misyonerlerin yürüttükleri dini propaganda (inculturation) sonucunda din=millet denklemi bozularak Ermeni milleti parçalanmıştır. İkinci aşamada ise yine misyonerler tarafından yürütülen eğitim faaliyetleri (acculturation) neticesinde Ermenilere, dil/ırk=millet denkleminde dayalı etnik bilinç aşılmanmaya çalışılmıştır.

Amerika, İngiltere ve Fransa gibi Batılı ülkelerin, bir taraftan Osmanlı İmparatorluğunun dört bir yanına misyonerler gönderirken diğer taraftan da bu tür faaliyetleri meşru göstermek amacıyla kendi kamuoylarını basın aracılığıyla yönlendirdikleri hususu göz ardı edilmemelidir. Hükümetlerinin destek ve direktifleriyle Batı basınının Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Hıristiyanların baskı gördüğünü, Padişahın tek zevkinin Hıristiyan halkına zulmeden bir canavar olduğu yönündeki propaganda ile kamuoyunu manipüle etmeye çalıştığı bir dönemde insaf sahibi bazı yazarların bu haksızlığı vicdanlarına sığdıramayıp hakikatleri ortaya koymak istedikleri görülmektedir. Archibald Joseph Dunn (1839–1917) bunlardan bir tanesidir. Batı'daki bu manipülasyon durumunun boyutunu anlamak bakımından Dunn'un şu ifadesi son derece önem arz etmektedir: *"Bu derece körü körüne yapılan ithamların gerçekliği hakkında kuşku duymak ya da Türkiye'deki Hıristiyanların mevcut durumları karşısında hafifletici koşulları savunmak neredeyse bir sapkınlık gibi görünmektedir."*²

19. yüzyılda önemli bir Ermeni nüfusuna sahip olan Kayseri'nin, Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde yaşayan Ermenilerin geçirdikleri tarihi safhaları anlama noktasında bir örneklem oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Üstelik birçoğunun anadili Türkçe olan Kayseri Ermenilerinin incelenmesi, bu tarihi süreç içerisinde

¹ Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922*, Second Edition, Cambridge University Press, New York 2005, s. 68.

² Archibald J. Dunn, *Turkey and its Future*, London 1905, s. 38.

Osmanlıdaki din=millet ilişkisinin nasıl dil/ırk=millet denklemine dönüştüğünü daha açık bir biçimde ortaya koyacaktır.

Bu araştırmadaki amaç, somut bir örnekten hareketle 19. yüzyılda Hıristiyan misyonerlerin Ermeni topluluğu içerisinde yürüttükleri dini ve eğitimsel faaliyetler sonucunda bu topluluğun parçalanması ve daha sonra bu çeşitli topluluklara mensup bireyleri yeniden birleştirmek üzere uygulamaya konulan millî bilinç fikrinin oluşum sürecini ortaya koymaktır. Bu sürecin anlaşılması bakımından Kayseri'ye o dönemlerde gelen Batılı seyyahların gözlem ve izlenimleri çok önemli bir yere sahip olması dolayısıyla araştırmamız öncelikli olarak bu tür tarihi kaynaklara dayandırılacaktır. Ancak bu tür kaynakların eleştiri süzgecinden geçirilerek temkinli bir biçimde kullanılmasına da dikkat etmek gerekmektedir. Çoğu zaman nesnellikten uzak olan bu tür kaynaklar, Batılıların kendi görüşlerini yansıtmakta ve kendi düşüncelerinin propagandasını yapmaktadır. Diğer taraftan Erciyes Üniversitesi tarafından 20-22 Nisan 2006 tarihleri arasında düzenlenen “Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği” konulu sempozyumda sunulan bildirilerin dört cilt hâlinde yayımlanması³ Türk-Ermeni ilişkilerini çok farklı perspektiflerden ele alarak konuyu 1915 olayları çerçevesine adeta hapseterek diğer boyutların göz ardı edilmesi durumuna son verme yönünde önemli bir adım niteliğindedir. Böylelikle de bu eser, meseleyi tarihi gerçeklere uygun bir şekilde bütün yönleriyle anlamak bakımından önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir.

I. Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri

Dini aidiyet prensibine göre tanzim edilmiş olan Osmanlı toplumu bilindiği üzere iki ana unsurdan oluşuyordu: Müslümanlar ve gayrimüslimler ya da diğer bir ifadeyle zimmîler. İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilinde yaşayan halkların etnik, dinî ve sosyal durumunun karmaşıklığının bilincinde olarak, her birinin başında sivil ve dinî işlerden sorumlu *millet başı* adında dinî bir lider bulunan ve fiilen Lozan Antlaşmasına kadar (1923) yürürlükte kalan millet sisteminin temellerini atmıştır.⁴ Başlangıçta üç millet oluşturulmuştur:

1) *Millet-i Rum*

2) *Millet-i Yahudi*

3) *Millet-i Ermeni*: Keldaniler, Süryaniler, Nesturiler ve Yakubiler gibi İmparatorluğun Ortodoks olmayan bütün Hıristiyanları bu millete bağlanmıştır.

Milletlerin taksiminden de açıkça görüldüğü gibi din=millet denklemine dayanan bu sistem, çeşitli milletlere mensup bireyler arasındaki fiziksel, dilsel ve

³ Metin Hülagü et al., *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, 4 Cilt, Kayseri 2007.

⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), 5. bsk., Ankara 1993, s. 333.

kültürel farklılıkları evrensel bir prensip olan inanç çatısı altında toplayarak bireylerin en temel özgürlüklerini muhafaza altına almış ve böylece güvenli ve huzurlu bir ortamın oluşmasını mümkün kılmıştır.⁵ Bu sosyal düzen, 19. yüzyılda Osmanlı Devletinin ekonomik, siyasi ve askeri yönden gerileyerek iyice zayıf düşmesi sonucunda Batılı devletlere bağımlı hâle geldiği döneme kadar aynı yapıda kalmayı başarmıştır. Osmanlı'nın Batılı devletlere imtiyazlar tanınması ve özellikle de İmparatorluk sınırları içerisinde faaliyet gösteren çeşitli misyoner gruplarının yoğun çabaları sonucunda zikredilen denklem bozulmuş ve bununla birlikte bu denkleme dayalı olan millet sistemi de bozulmaya yüz tutmuştur.

1781'den itibaren Roma ve Fransa'ya bağlı Katolik misyonerlerin faaliyetleri neticesinde bazı Gregoryen Ermenilerin Katolikliğe meyletmesi karşısında endişe duyan Ermeni Kilisesi, Osmanlı hükümetinden misyonerlik faaliyetlerine karşı tedbir alınmasını sağlamışsa da bu faaliyetleri durdurmada başarılı olamamıştır. Bunun sonucunda Fransa'nın tavassutu ile 22 Aralık 1831'de Hagop Çukuryan isimli bir papaz, II. Mahmut tarafından Katolik Ermeni Patriği olarak atanmıştır.⁶ Katolik Ermenilerin ayrı bir millet olarak tanındığı bu tarih, aynı zamanda yaklaşık bir asır sonra millet sistemine son verecek olan sürecin başlangıç noktasını teşkil etmiştir.

Türkiye'ye gelen ilk Protestan misyonerler ise *British and Foreign Bible Society*'ye mensupturlar. Bu cemiyet, 1804 yılında İzmir'e yerleştikten sonra Anadolu'nun her tarafına misyonerler göndermiş, çok sayıda kitap yayımlatarak bunları Anadolu halkına ücretsiz dağıtmıştır.⁷ 1818'de *American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Ortadoğu'ya bir misyon kurma kararı almış ve bu iş için Piny Fisk ve Levi Parsons isimli iki misyoneri görevlendirmiştir.⁸ Bu misyonerler, 1822'de Ortadoğu'ya yönelik faaliyetlerde kullanılacak yayımları neşretmek üzere Malta'da bir matbaa kurmuşlardır. 1824'te iki Ermeni din adamı Protestanlığı kabul etmiş ve bunlar, ilk misyoner okulunu Beyrut'ta açmışlardır. 1831 yılında William Goodell adındaki misyoner Beyrut'tan İstanbul'a gelmiştir.⁹ On iki ay sonra Dwight adındaki misyoner gelmiş ve bu ikisi misyonerlik faaliyetlerine baş-

⁵ Kemal H. Karpat, "Millet and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Benjamin Braude & Bernard Lewis (ed.), New York 1982, c. I, s. 142-143.

⁶ Abdurrahman Küçük, "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dinî Hoşgörüsü", *Millî Bütünlüğümüzün Kaynağı: Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar*, Abdurrahman Küçük & Harun Güngör, Ankara 1997, s. 571. Ayrıca bkz. Abdurrahman Sağırlı, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Rapor", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Metin Hülalü vd. (ed.), c. I, Kayseri 2007, s. 145-159.

⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 40; Ilias Anagnostakis & Evangalia Balta, *La découverte de la Cappadoce au dix-neuvième siècle*, İstanbul 1994, s. 47, dip. 1.

⁸ Daniel O. Morton, *Memoir of Rev. Levi Parsons, First Missionary to Palestine*, Second Edition, New York 1830, s. 155; Alvan Bond, *Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A.M.: Late Missionary to Palestine*, New York 1977, s. iv.

⁹ E. D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire; or, memoirs of Rev. William Goodell, D.D., Late Missionary of the A.B.C.F.M. at Constantinople*, New York 1876, s. 112.

lamışlardır. Goodell, iki Ermeninin yardımıyla Malta'da başlattığı Ermeni harfleriyle yazılı Türkçe Yeni Ahit tercüme çalışmasını kısa sürede tamamlamış ve birkaç yıl sonra da Eski Ahit'in çevirisini gerçekleştirmiştir. Bunun yanında Hıristiyanlıkla ilgili çok sayıda kitap yayımlanmıştır. Misyoner okullarının sayısının gideerek artması üzerine okul kitapları ve geniş halk kitlelerine yönelik dergiler hazırlanmıştır.¹⁰ Görüldüğü gibi Protestan misyonerlerin başlangıçta kullandıkları metot, eğitim müesseselerinin yaygınlaştırılması ve Hıristiyan literatürün halka ulaştırılması, diğer bir deyişle dini propaganda ve eğitim faaliyetleri olmuştur. Ayrıca misyonerler, sağlık hizmetleri alanına da el atmış ve hastaneler kurarak halkı kendilerine çekmeye çalışmışlardır.¹¹ Yasak olması dolayısıyla Müslüman halka yönelik dini propaganda yapamayan misyonerlerin tüm gayretleri yerli Hıristiyan halk üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun yanında misyonerlerin sundukları sağlık hizmetleri, din ayrımı gözetmeksizin bütün halka açık tutulmuştur. Yunanistan'ın tekeli altına almaya çalıştığı yerli Ortodoks Rumlardan çok azı din değiştirmiştir. Misyonerlerin faaliyetlerinden en çok etkilenen topluluk Ermeni milleti olmuştur. Özellikle Amerikalı misyonerlerin bu faaliyetleri sonucunda Gregoryen Ermeni kilisesinden ayrılanlar Anadolu'nun neredeyse bütün şehirlerinde ve büyük köylerinde Protestan cemaatler kurmuşlardır.¹²

1846 yılında İstanbul Ermeni Patriği Matteos, cemaatinden Protestan olan Ermenileri aforoz etmiştir. Ermeni kilisesinden aforoz edilmek aynı zamanda Ermeni milletinden ihraç edilmek anlamına geliyordu. Böylece aforoz edilen Ermeniler, devlet içerisindeki kanuni haklarını ve sahip oldukları imtiyazlarını kaybetmiş oluyorlardı.¹³ Ancak buna rağmen para yardımı ve eğitim kurumlarıyla desteklenen ve teşvik edilen mezhep değiştirme olayları hız kazanmıştır. Britanya büyükelçileri Lord Cowley ve Stratford Canning'in diplomatik baskıları sonucunda Sultan Abdülmecid 15 Kasım 1847 tarihinde imzaladığı irade ile Protestan Ermeniler, millet statüsüne kavuşmuştur.¹⁴ Bu sürecin sonunda, 19. yüzyılın ortalarına kadar bütünlüğünü muhafaza eden Ermeni Milleti bu dönemden sonra bölünerek üç parça hâline gelmiştir; Gregoryen Ermeni Milleti, Katolik Ermeni Milleti ve Protestan Ermeni Milleti.

Osmanlı İmparatorluğunda cereyan eden Ermeni milleti ile ilgili olaylar hakkında bu genel manzarayı ana hatlarıyla sunduktan sonra şimdi bu olayların Kayseri'deki Ermeni nüfusu üzerinde nasıl etki ettiğini inceleyerek konuyu daha somut hâle getirebiliriz.

¹⁰ James T. Addison, *The Christian Approach to the Moslem. A Historical Study*, New York 1942, s. 81-84.

¹¹ Amerikalı misyonerlerin Talas'ta kurdukları hastane bu amaçla yıllarca halka hizmet etmiştir.

¹² Dunn, *a.g.e.*, s. 44.

¹³ H. L. Murre-van den Berg, "Why Protestant Churches? The American Board and the Eastern Churches: Mission among 'Nominal' Christians (1820-70)", *Mission and Missionaries*, Pieter N. Holtrop & Hugh McLeod, New York 200, s. 105.

¹⁴ H.G.O. Dwight, *Christianity Revived in the East*, New York 1850, s. 253.

I. Kayseri'deki Ermenilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri

1021 tarihinde Van'ı işgal eden Bizans ordusu, Van gölü havzasında oturan kırk bin civarında Ermeniye Orta Anadolu'ya sürerek bunları özellikle Sivas ve Kayseri yörelerine yerleştirmiştir.¹⁵ Diğer taraftan Türk hâkimiyetinden sonra da Kayseri yöresine Ermeniler yerleşmeye devam etmiştir. II. Beyazid döneminde yaşanan Osmanlı-Memlûk anlaşmazlığı ve doğuda ortaya çıkan Osmanlı-Safevî mücadelesi dolayısıyla birçok Ermeni, Kayseri'ye gelip yerleşmiştir.¹⁶ Örneğin 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başlarında Safevî İmparatorluğunun baskısından kurtulmak için seksen Ermeni ailesi Doğu Anadolu ve Kafkasya'dan göç ederek Kayseri'nin altı kilometre güneyinde bulunan Talas'a yerleşmiştir.¹⁷ Görünen o ki Kayseri'de 19. yüzyılda yaşayan Ermeniler farklı zamanlarda gelerek bu yöreye yerleşmişlerdir. Otuz yıllık bir dönemi kapsayan (H. 1247–1277 / M. 1831–1860) Kayseri Müfredat Defterinde bu durum apaçık görülmekte ve *Millet-i ermeniyân* tabiriyle ifade edilen Ermenilerin kendi içlerinde de bir ayrıma tabi tutulduğu dikkat çekmektedir:

- 1) *Cemaat-i Ermeniyân-u Kaysariyân*,
- 2) *Cemaat-i Ermeniyân-u Sisiyân*,
- 3) *Cemaat-i Ermeniyân-u Şarkiyân*.¹⁸

Amerikalı tarihçi R.C. Jennings'e göre bu ayrım, büyük bir ihtimalle Ermenilerin bağlı buldukları piskoposluk merkezlerindeki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Buna göre birinci grubu (*Cemaat-i Ermeniyân-u Kaysariyân*), Kayseri'ye ilk yerleşen ve İstanbul Ermeni Patriğine bağlı olan Ermeniler oluşturmaktaydı. İkinci grup (*Cemaat-i Ermeniyân-u Sisiyân*), Sis (bugünkü Kozan) piskoposluğuna bağlı olan Ermenilerden ibaretti. Üçüncü grup ise (*Cemaat-i Ermeniyân-u Şarkiyân*) Erivan yakınındaki Eçmiyazın piskoposluğuna intisap eden Ermenilerden müteşekkildi.¹⁹

Bu müfredat defterinden ortaya çıkan diğer bir önemli tarihî olgu ise Kayseri'deki Müslümanlarla Hıristiyanların ayrı mahallelerde yaşamadıkları ve dolayısıyla

¹⁵ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi. Selçuklular Dönemi*, 2. bsk., Ankara 1993, s. 40.

¹⁶ Mehmet İnbaşı, "Nüfus ve Ekonomik Yönden XVI ve XVII. Yüzyıl Kayseri'sinde Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Metin Hülagü vd. (ed.), c. III, Kayseri 2007, s. 15. Ayrıca bkz. Akif Erdoğan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri", *I. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, 2. bsk., Kayseri 2000, s. 73.

¹⁷ Hasan Özsoy, "XIX. Yüzyılda Talas ve Talas'ın Amerikalılar Tarafından Misyon Merkezi Olarak Seçilmesinin Sebepleri", *I. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, 2. bsk., Kayseri 2000, s. 256.

¹⁸ Mustafa Keskin, "H. 1247–1277 Tarihli (Kayseri) Müfredat Defterine Göre Kayseri ve Tâbi Yerleşim Yerlerinde Nüfus Dağılımı (1831-1860)", *II. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998, s. 288.

¹⁹ Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 7, No. 1 (Jan. 1976), s. 30.

sıyla da şehirde gettolaşmanın olmadığı hususudur.²⁰ Daha da önemlisi, Kayseri'deki farklı toplulukların oturduğu mahallelerin yan yana olmadığı gibi bu mahallelerin içerisinde de bu çeşitli topluluklara mensup bireylerin evleri yan yanaydı.²¹

Asırlarca süren bu birlikte yaşama atmosferi içerisinde Kayseri toplumunun homojen bir yapı hâline geldiğini söylemek mümkündür. Nitekim 1876 yılında gözlemler yapmak üzere Türkiye'ye gelerek Kayseri yöresini ziyaret eden İngiliz ordusunda görevli süvari yüzbaşı Fred Burnaby (1842–1885), Türkler ile Hıristiyanlar arasında büyük bir ahengin mevcut olduğuna bizzat şahit olmuştur.²² Ermeniler ve Hıristiyanlar da dâhil olmak üzere Kayseri halkının tamamının anadilinin Türkçe olduğunu tarihi kaynaklar bildirmektedir.²³ Kayseri Ermenileri; *Uğurlu, Kaplan, Huda Virdi, Şah, Su, Aslan, Yahşi, Murad, Kara Göz, Toros, Timur, Kara Bey, Şah Balı, Sinan, Hoca Bey* vs. gibi Türkçe isim taşıyorlardı.²⁴ Dolayısıyla halk arasındaki tek farklılık kaynağı aralarındaki farklı dinî geleneklere bağlı olmalarından kaynaklanıyordu. Nitekim Kayseri nüfusunun Müslim, Ermeni, Ermeni Katolik, Ermeni Protestan ve Rumlardan oluştuğunu bildiren Şemseddin Sami'nin bunların “[...] cümlesi lisan-ı Türkî ile mütekellimdir. Ve sima ve ahlâk ve adetçe bir farkları yoktur.”²⁵ şeklindeki ifadesi az önce belirtilen hususları bir kez daha teyit etmektedir.

Nispeten geç bir tarihe kadar Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan halklarda ulusal varlıklar fikrinin, dinî ayrımlar üstüne çıkışına rastlanmamaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere İmparatorluktaki milletler, Batıların anladığı anlamda etnik temele dayanmayan birer dinî cemaatlerdir. Bu cemaatlere mensup fertler de kendi kimliklerini ifade ederken, ırkî kökeni değil, dinî aidiyeti referans alıyorlardı.

²⁰ Ronald C. Jennings, “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records. The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of Orient (JESHO)*, XXI/3 (1978), s. 280; Refet Yinanç, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Kayseri Mahalleleri ve Nüfusları”, *I. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, 2. bsk., Kayseri 2000, s. 367-376; Mustafa Keskin, “1247-1277 Tarihli (Kayseri) Müfredat Defterine Göre Kayseri ve Tabii Yerleşim Yerlerinde Nüfus Dağılımı (1831-1860)”, a.g.e., s. 290; Mustafa Keskin, *Kayseri Müfredat Defteri 1831-1860*, Kayseri 2000, s. IX; Rıdvan Yurtlak, *66/1 Numaralı Kayseri Şer'iyeye Sicili (H. 1067/M. 1657) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998, s. 112, belge 72/32. Bu tür belgeler bundan böyle şu şekilde gösterilecektir: KŞS 66/1: 72/32.

²¹ Lewis, a.g.e., s. 354.

²² Captain Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, Second Edition, London 1887, c. I, s. 148.

²³ Şemseddin Sami, *Kâmusü'l-A'lâm*, İstanbul, 1314 (1896), c. V, s. 3803. Ayrıca bkz. Simeon, *Tarihte Ermeniler 1608–1619*, (çev. Hrand D. Andreasyan), 2. bsk., İstanbul 1999, s. 255: “Şehir içindeki Ermeniler, Ermenice bilmeyip Türkçe konuşurlar”; Henry F. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, s. 107: “The Armenians in the town speak Turkish even in their families”. Kayseri'deki Ermeniler; Türkçeden başka dil bilmedikleri için Tozer'i evinde misafir eden Ermeni Protestan pastör, cemaatine Türkçe vaaz verdiğini bildirmektedir.

²⁴ KŞS 66/1: 66/29; Rukiye Yürüker Akşit, *297 Numaralı Şer'iyeye Sicili (H. 1319-1322/M. 1901-1904) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998, belge 36/59; KŞS 297: 42/66; KŞS 297: 89/102; KŞS 297: 102/113.

²⁵ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 3803.

Nitekim 1880’li yıllarda Kayseri’yi ziyaret eden İngiliz demiryolu mühendisi Henry C. Barkley’in naklettiğine göre:

*Anadolu Ermenileri, Ermeni, Katolik ve Protestan olmak üzere kendilerini üç kısma ayırmışlardı. Onlara göre din bir milliyetti (nationality). Bu yüzden “Hayır, ben bir Ermeni değilim, ben bir Katoliğim veya Protestanım” türü sözler sıkça duyuluyordu.*²⁶

Roma Katolik Ermenilerinden ayırt etmek için Gregoryen Ermenilere *ka-dim Ermeniler* denilirdi.²⁷ Türkler için *gâvur* kelimesi ne kadar ağır bir hakaretse, Gregoryen Ermenilere de *Protestan* demek o kadar ağır bir hakaretti. Nitekim kendisi de bir Protestan olan Barkley, bu kelimenin onlara göre en büyük hakaret olduğunu bildiği için Gregoryen Ermenilerin kendisine *Protestan* demesinden son derece rahatsız olmuştur.²⁸

A-Dini Propaganda ile Ermeni Milletinin Parçalanması

Amerikalı misyonerler Anadolu’yu bölgelere bölmüşler ve her bölgenin merkezini, Kayseri gibi büyük bir şehre yerleştirmişlerdir.²⁹ Amerikalı misyonerler 1854 yılında Kayseri’de ilk Amerikan misyon merkezini, 1870’de de Talas’ta Kayseri’ye bağlı bir uç istasyon kurmuşlardır.³⁰ 1870’li yılların sonunda Amerikalı iki Protestan aile dışında Kayseri’de çok sayıda Ermeni pastör bulunuyordu. Bu Ermeni pastörlerin birçoğu İngiltere’ye giderek misyonerler tarafından eğitilmişti. Nitekim 1879 yılının yaz aylarında Kayseri’de bulunan İngiliz din adamı ve seyyah Henry F. Tozer’i (1829–1916) misafir eden Keropé Yakobian adındaki yerli Protestan Ermeni pastör, misyon tarafından iki yıl İskoçya’da eğitime tabi tutulmuştur.³¹ Amerika’da bulunan genel idari kurul bu Protestan misyonerleri tayin ediyor, bunları yönetiyor, faaliyetler için gerekli finansmanı sağlıyordu. Bunun yanında İstanbul’da başında bir sekreter bulunan idari kurul da Kitab-ı Mukaddes ve ders kitaplarının vb. finansmanı ve dağıtımından sorumluydu. “İncil adamı” diye nitelendirilen bu pastörlere bağlı ve her birine misyon tarafından maaş verilen her iki cinsten Kitab-ı Mukaddes okutmanları ve öğretmenler bulunuyordu. Bu misyonerler buldukları yerlerde Hıristiyanlık propagandası yaptığı gibi Türkçe öğrenir öğrenmez köy köy dolaşarak kiliselerine üye kazandırmaya çalışıyorlardı.³² Bu yoğun faaliyetler sonucunda kısa sürede birçok Gregoryen Ermeni, Protestanlığa

²⁶ Henry C. Barkley, *a.g.e.*, s. 146.

²⁷ William F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London, 1842, c. I, s. 220.

²⁸ Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London, 1891, s. 161.

²⁹ Barkley, *a.g.e.*, s. 150.

³⁰ Hasan Özsoy, “Kayseri’ye Amerikalı Misyonerlerin İlk Gelişleri ve Talas Amerikan Kız Okulu”, *II. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998, s. 255.

³¹ Tozer, *a.g.e.*, s. 104.

³² Barkley, *a.g.e.*, s. 150-151.

geçmiştir.³³ Amerikalı misyonerlerden çok sonra gelen *Compagnie de Jesus* tarikatına bağlı beş Fransız misyoner de Gregoryen Ermenileri kendi dinlerine kazandırmak üzere işe koyulmuşlardır. Duyunu Umumiye adına Osmanlı kentlerinin ekonomik, sosyal ve kültürel envanterini çıkarmakla görevlendirilen Fransız coğrafyacı Vital Cuinet'nin verdiği bilgiye göre Katolik misyonerlerin faaliyetleri neticesinde sekiz yüz Gregoryen Ermeni, Katolikliği kabul etmiştir.³⁴

Protestan ve Katolik misyonerlerin faaliyetleri neticesinde Ermeni nüfusu içerisinde ortaya çıkan dini parçalanma sürecini demografik veriler açık bir biçimde yansıtmaktadır. Kemal Karpat'ın: "1880'lerde Kayseri Sancağı'nın sosyo-ekonomik durumu ile ilgili mükemmel denebilecek veriler ihtiva eder"³⁵ diye nitelendirdiği İngiltere'nin Anadolu Konsolos Yardımcısı Lieutenant Bennet'in raporunda etnik bakımdan Kayseri nüfusunun Müslümanlar, Ermeniler ve Rumlardan oluştuğu ifade edilmekte ve dinî mezhepler hakkında bilgi verilmektedir. Bennet'e göre Amerikalı misyonerler tarafından Ermenilerin 600 kadarı Protestanlığa geçmiş, 160'ı ise Katolik mezhebini seçerek Roma kilisesine intisap etmiştir. Birkaçının Protestan olması haricinde Rumların hemen hemen hepsi Ortodokstur.³⁶

Osmanlı kaynakları da Kayseri'nin nüfus yapısı ve özellikle de nüfusun dini dağılımı hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Kayseri, ilk dönemlerde merkezi Konya olan Karaman Eyaleti'nin bir livası iken, 1846 senesinde merkezi Yozgat olan Bozok Eyaleti'ne bağlanmış ve Tanzimat devrinde vilayetler kurulduğu sırada 1867 Vilayet Nizamnamesi ile Ankara'ya bağlı bir sancak olmuş, Meşrutiyet devrinde de müstakil mutasarrıflık hâline getirilmiştir.³⁷

³³ Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. IX, No. 3 (Oct. 1978), s. 261; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie. Vol. VI: L'Anatolie centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ul-Aziz, Sivas*, İstanbul 2001, s. 47.

³⁴ Cuinet, *a.g.e.*, s. 47.

³⁵ Kemal Karpat, "1880'de Kayseri Sancağı'nın Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu: İngiltere'nin Anadolu Konsolos Yardımcısı Lieutenant Ferdinand Bennet'in Raporu (Ekim 1880)", (çev. Bayram Bayraktar), *Belleten*, Cilt 62, Sayı 235, Aralık 1998, s. 883.

³⁶ Kemal Karpat, "1880'de Kayseri Sancağı'nın Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu", s. 884. 1923 yılında yapılan Mübadeleden iki yıl önce Kayseri Nüfus Müdürlüğü'nün verdiği rakamlara göre Kayseri vilayetindeki Rum milletinden sadece 542'si ayrılarak Protestan olmuştur. Bu da toplam Rum nüfusunun % 2'sine bile tekabül etmemektedir (Bkz. Tablo 5).

³⁷ Besim Darkot, "Kayseri", *İslam Ansiklopedisi*, c. VI, 2. bsk., İstanbul 1967, s. 488; Ramazan Tosun, *Kayseri'de Ermeni Olayları*, Kayseri, 1997, s. 32; Zübeyir Kars, *Millî Mücadelede Kayseri*, Ankara 1993, s. 1.

Tablo 1. 1881/82–1893 sayımında Kayseri sancağının nüfus dağılımı³⁸

	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	TOPLAM
Kayseri merkez kaza	85.163	18.406	24.950	715	1.315	130.549
Develi	21.778	1.821	10.846	-	338	34.783
İncesu	13.416	4.668	23	-	-	18.107
TOPLAM	120.357	24.895	35.819	715	1653	183.439

1890–1891 tarihli Ankara Vilayet Salnamesinde Kayseri nüfusu hakkında şu bilgiler verilmektedir.³⁹

Tablo 2. 1890–1891 tarihli Ankara vilayet salnamesine göre Kayseri sancağının nüfus dağılımı

	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	TOPLAM
Kayseri merkez	31.252	2.419	14.082	813	921	49.487
Kayseri kazasına bağlı köyler	58.288	17.213	12.385	75	382	88.343
TOPLAM	89.540	19.632	26.467	888	1.303	137.830

Tablo 3. 1906/7 sayımında Kayseri sancağının nüfus dağılımı⁴⁰

Müslüman	Rum	Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan	TOPLAM
138.273	24.012	42.621	1.579	2.051	208.584

1914 senesinde yapılan nüfus sayımına göre Kayseri merkez kaza ile Develi, Bünyanihamid ve İncesu kazalarından müteşekkil olan Kayseri Vilayetindeki nüfus dağılımı şu şekildedir.⁴¹

Tablo 4. 1914 sayımına göre Kayseri vilayetinin nüfus dağılımı

	Müslüman	Rum	Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan	TOPLAM
Kayseri	101.924	19.662	30.105	1.513	1.614	154.818
Develi	30.948	2.085	15.689	2	404	49.128
İncesu	14.559	3.773	-	-	-	18.332
Bünyanihamid	36.861	1.070	2.865	-	-	40.796
TOPLAM	184.292	26.590	48.659	1.515	2.018	263.074

1921 yılında bağımsız hâle gelen Kayseri Sancağı, İncesu, Develi ve Bünyan kazalarından oluşmaktaydı. Merkez Livaya bağlı Erkilet, Talas, Gesi, Muncusun olmak üzere dört nahiyesi bulunuyordu. İncesu kazasına Karahisar nahiyesi (bugün

³⁸ Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3 (Oct., 1978), s. 261.

³⁹ Salih Özkan, "Kayseri Yöresinde Azınlık ve Yabancı Okullar", *II. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998, s. 359-360.

⁴⁰ Ali Güler, a.g.m., s. 211.

⁴¹ Ali Güler, a.g.m., s. 213.

Yeşilhisar), Develi kazasına Köstere nahiyesi (bugün Tomarza), Bünyan kazasına Akkışla, Sarıoğlan ve İlbaşı nahiyesi bağlıydı.⁴² Kayseri Nüfus Müdürlüğü tarafından 1921'de yapılan bir araştırmada Kayseri Vilayetindeki nüfus dağılımı şu şekilde tespit edilmiştir:⁴³

Tablo 5. 1921'de Kayseri vilayetinin nüfus dağılımı

Müslüman	Rum	Rum Protestan	Ermeni	Ermeni Katolik	Ermeni Protestan	TOPLAM
189.014	26.975	542	5.239	416	261	222.447

Nitekim 1925–1926 yılları Devlet Salnamesi'nin verdiği rakamlardan hareketle bu durumu aşağıdaki tabloda daha net bir şekilde görebiliriz⁴⁴ :

Tablo 6. Devlet Salnamesine Göre 1925-1926 Yıllarında Kayseri Vilayetinin Nüfusu

Müslüman	Ermeni	Ermeni Katolik	Ermeni Protestan	TOPLAM
196.082	1.813	146	66	198.107

Yukarıdaki tablolardan Kayseri'de yaşayan Ermeni cemaatinin parçalanmışlık hâli açık bir biçimde kendini göstermektedir. Ancak Gregoryen Ermeni cemaatinden ayrılarak Katolikliğe ya da Protestanlığa geçen Ermenilerin oranı karşılaştırılırsa bu parçalanmanın boyutu daha iyi anlaşılacaktır.

Tablo 7. Üç Ermeni cemaatin kendi içlerinde nüfus oranları

Tarih	Toplam Ermeni	Gregoryen Ermeni		Katolik Ermeni		Protestan Ermeni	
1881/82–1893	26.980	24.950	% 92.5	715	% 2.6	1.315	% 4.9
1890–1891	15.816	14.082	% 89	813	% 5.1	921	% 5.8
1906/7	46.251	42.621	% 92.1	1.579	% 3.4	2.051	% 4.4
1914	33.232	30.105	% 90.6	1.513	% 4.5	1.614	% 4.8
1921	5.916	5.239	% 89	416	% 7	261	% 4
1925–1926	2.025	1.813	% 90	146	% 7	66	% 3

Bu resmi sayımlara bakıldığında Gregoryen Ermenilerden ayrılanların oranı sırasıyla % 7.5, % 10.9, % 7.8, % 9.3, % 11 ve % 10'dur. Bu son tabloda, yeni ortaya çıkan Katolik Ermeni ve Protestan Ermeni cemaatin her ikisinin toplam nüfusunun toplam Ermeni nüfus içerisindeki oranının hiçbir zaman % 11 geçmediği görülmektedir. Dolayısıyla misyonerlerin Kayseri'deki Ermenileri kendi dinlerine çevirmede istedikleri başarıyı elde edemedikleri açıktır. Diğer taraftan Katolik veya Protestan dinine geçen Ermenilerin bu din değiştirmede ne derece samimi

⁴² Zübeyir Kars, a.g.m., s. 267-268.

⁴³ Hıfzı Nuri, *Kayseri Sancağı 1922*, (sad. Zübeyir Kars), Kayseri 1995, s. 15.

⁴⁴ Uygur Kocabaşoğlu & Murat Uluğtekin, *Salnamelerde Kayseri*, Kayseri 1998, s. 235.

oldukları da tartışma konusudur. 76. piyade bölümünde teğmen olarak Fransız ordusu adına bir inceleme gezisi yapmak üzere 1890–1891 Türkiye’ye gelip 24 Aralık 1890 tarihinde Kayseri’ye ulaşan Le Comte de Cholet’nin verdiği bir örnek dikkate şayandır. Fransız seyyaha göre Kayseri’nin büyük Hıristiyan tüccarlarından biri, büyük oğlunu Ermeni okuluna kaydettirdikten sonra ikincisini Cizvitlerin Katolik okuluna ve üçüncüsünü de Protestan okuluna yazdırmıştır. Bu şekilde tüccar hem çocuklarının iyi bir eğitim almasını sağlamış oluyor hem de her kesimden destek sağlayacağını düşünüyordu.⁴⁵ Henry C. Barkley de din değiştiren Ermenilerin bu konudaki samimiyetinden kuşku duyduğunu ifade etmekte ve bunların asıl motivasyon kaynağının menfaate dayalı olduğunu dile getirmektedir: “*Korkarım misyonerlerin verdikleri bu din örtüsünü Ermeniler, sahtekarlıklarını, yalanlarını, hilelerini ve diğer ahlaksızlıklarını örtbas etmek için [...] kabul ediyorlar.*”⁴⁶ Barkley’in Talas’taki Ermeni pastörün kilise yaptırmak amacıyla İskoçya’ya gidip burada topladığı paralarla kilise yanında kendisine de bir ev yaptırdığını anlattıktan sonra vardığı şu sonuç hem misyonerlerin niyetini açığa vurması hem de Ermeni gruplar arasındaki gerginliğin vahametini gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir.

*Eğer Türkler, kısa bir süreliğine ortadan yok olsalar bu üç Hıristiyan cemaatin her biri diğerlerinin boğazını keseceği kanaatinin oluşması dışında onun [Talas’taki Ermeni Protestan pastörün] din değiştirmesi bizleri ikna etmedi. Türklerin buradan çıkarılmasının arzu edilecek bir durum olduğundan hiç de emin değilim.*⁴⁷

Bu alıntının açıkça gösterdiği üzere Ermeni milleti içerisindeki bölünme, gruplar arasında muhalefetin, gerginliğin ve çoğu zaman da şiddetin doğmasına neden olmuştur.⁴⁸ Barkley’in bu pasajda “Türklerin buradan çıkarılmasından” bahsetmesi de diğer bir önemli husustur. Talas’ta oturan zengin bir Ermeni tüccarın evine misafir olan Barkley’e sorulan “İngilizler ne zaman gelecek ve o mutlu an geldiğinde yönetimde olanların içerisinde biz de olacak mıyız?”⁴⁹ şeklindeki sorulardan Batılıların niyeti açığa çıkmakta ve böylece de bunların Ermenilerle işbirliği yaparak yönetimi ele geçirip Türkleri bu topraklardan kovmayı planladıkları net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Misyonerlik faaliyetleri neticesinde Ermeni milletinin üçe bölünmesi karşısında bir taraftan daha önce de belirtildiği üzere İstanbul Ermeni Patriği önlemler almaya çalışmış diğer taraftan da Gregoryen Ermeni halkı, misyonerlere ve din değiştirenlere karşı çok sert tepki göstermişlerdir. Asırlarca birlikte yaşamış olan Ermenilerin bir kısmının Katolikliği, bir kısmının da Protestanlığı seçmesi netice-

⁴⁵ Le Comte de Cholet, *Voyage en Turquie d’Asie. Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, Paris 1892, s. 61.

⁴⁶ Barkley, *a.g.e.*, s. 153.

⁴⁷ Barkley, *a.g.e.*, s. 154.

⁴⁸ Dunn, *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁹ Barkley, *a.g.e.*, s. 154.

sinde bu insanların bir birlerine karşı tutumlarının değiştiğini görmek ilginçtir.⁵⁰ Barkley'in belirttiğine göre:

*Misyonerlerin en iyi dostları Türklerdir [...] Misyon çalışmasının gerçek düşmanları Hıristiyanlardır. Bunlar, düşmanlıklarını o kadar ileriye götürüyorlardı ki, misyonerler ve hanımları, en kötü dille hakarete ve saldırıya uğramadan, taşlanmadan sokağa çıkmazlardı. Sokaklardan geçerken üzerlerine pislik atılması, kaddın ve çocukların kendilerine tükürmesi bu hanımların başlarına sık sık gelen hadiseydi.*⁵¹

Le Comte de Cholet'ye göre de “Cizvitlerin tek düşmanı olan Ortodoks Ermeniler onları engellemeye çalışıyordu.”⁵² Le Comte de Cholet bu düşmanlığın nedenini şu şekilde izah etmektedir:

*Şehrin [Kayseri] ticarî hayatının neredeyse tamamını ellerinde bulunduran ve dolayısıyla çok zengin olan Ermeniler, Türk idarecileriyle gayet iyi geçinmektedirler. Bunlar Müslümanlara, Katolik soydaşlarından galiba daha yakındırlar. Şehrin Latin piskoposu Mgr. Bogos [...]a göre] tüm bu sıkıntılar [...] Katolik mezhebine geçen ırkdaşlarını kıskanan Ortodoks Ermenilerin onlara zarar vermek için ellerinden gelen her şeyi yapmak istemesinden kaynaklanmaktadır.*⁵³

Bir ülkede o kadar çok sayıda dilin birbirine karışmadan ve o kadar dinin de kaybolmadan yan yana bir arada yaşaması, Le Comte de Cholet gibi birçok Batılıyı şaşkına çevirmiştir.⁵⁴ Peki, ne olmuştur da Quataert'in de belirttiği gibi⁵⁵ yüzyıllar boyunca barış içerisinde yaşayan insanlar birbirinden nefret etmeye başlamıştır?

B- Eğitim Faaliyetleri ve Etnik Kimlik Aşılması

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti, çocuklara yönelik eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütme yetkisini milletlere bırakarak bu alana hiç karışmamıştır. 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Şerif'inin okunmasıyla başlayan modernleşme ve yenileşme döneminde gerçekleştirilen reformlar arasında eğitim reformu da bulunmaktadır. 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi devlet içerisindeki eğitim kurumunu bir düzene sokma amacına yöneliktir. Bu nizamnamenin 129. maddesiyle yabancı devlet vatandaşlarına da Osmanlı ülkesinde okul açma izni verilmiştir. Osmanlı devleti sınırları dâhilinde bulunan okullar, genel okullar (mekâtib-i umûmiye) ve özel okullar (mekâtib-i hususiye) olmak üzere iki esas

⁵⁰ Ramazan Adıbelli, “19–20. Yy. Kayseri ve Civarında Hıristiyan Gruplar Arasındaki İlişkiler”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10–11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003, s. 12.

⁵¹ Barkley, *a.g.e.*, s. 151-152.

⁵² Le Comte de Cholet, *a.g.e.*, s. 60.

⁵³ Le Comte de Cholet, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁴ Örneğin bkz. Le Comte de Cholet, *a.g.e.*, s. 60-61.

⁵⁵ Quataert, *a.g.e.*, s. 71.

kısmı ayrılmıştır. Birincilerin yönetimi devlete aitken özel okulların kurulması ve yönetimi kişilere ve cemaatlara bırakılmıştır. Bu özel okullar, okutulan müfredatlar ve kitapların terbiye ve ahlak kurallarına uygun, devlet politikalarına aykırı olmaması, öğretmenlerin Maarif Nezareti veya vali tarafından tahsis edilen diploma sahibi olmaları dışında tamamen serbest bırakılmıştır. Bu iki husus dışında devlet bu okulların işlerine karışmayarak idare ve denetim sorumluluğunu bağlı oldukları cemaate bırakmıştır.⁵⁶ Zaten ülkede görev yapan çok sayıda misyonerin, devlet yetkililerinin kendilerine yaptıkları muamele konusunda hiçbir şikâyetleri olmamıştır. Büyük misyoner cemiyetleri tarafından kurulan okulları, kolejleri, kiliseleri, hastaneleri vb. işleten İngiliz ve Amerikalı din adamlarının şikâyetçi oldukları tek husus, kendi dinlerine intisap edenlerin sayısının azlığı olmuştur.⁵⁷ O dönemdeki bazı Batılı yazarların Türkiye’de yaşayan Ermenileri Rusya’da yaşayanlarla karşılaştırması ilginçtir. Örneğin Dunn, çeşitli cemaatlerin hakları ve imtiyazlarının kanunlarla koruma altına alındığına⁵⁸ dikkat çektikten sonra şu bilgileri aktarmaktadır:

*Kanun tüm dinlere müsaade ediyor. Her din mensubu bütün dini vecibelerini yerine getirme özgürlüğüne sahiptir. Devletin yerine getirilmesini istediği tek şart, dini cemaatin resmen tanınmış olması ve gerek duyulduğu hâllerde hükümetin muhatap alabileceği bir dini liderin seçilmesi.*⁵⁹

Dunn’a göre Anadolu vilayetlerinde yaşayan Hıristiyan halk, İngilizlerin sömürdükleri Hindistan’daki herhangi bir eyalette yaşayanlar kadar özgürdür.⁶⁰ Diğer taraftan Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanlar, Çarlık Rusya’sında yaşayanlardan çok daha fazla özgürlüğe sahiptirler.⁶¹ Rusya’daki Ermenilerin durumunu Türkiye’dekilerle karşılaştıran Eliot’un vardığı sonuç da aynı istikamettedir:

*Rusya, Ermeni Kilisesinin, Ermeni okullarının ve Ermeni dilinin önüne birçok engel koydu. Bunun aksine Türkler bütün bu konularda hoşgörülü ve liberaldiler. Türkler, Ermenilerin ibadetlerine, eğitimlerine ve dillerine karışmadılar ve birçok bakımdan bunları Hıristiyan tebaa arasında en faydalı ve sadık olanları olarak gördüler.*⁶²

Ermenilere *millet-i sadıka* denilmesi Osmanlının bunlara olan güveninin en bariz ifadesidir.⁶³

Osmanlının bu hoşgörü ve özgürlükçü ortamından yararlanarak dini propaganda faaliyetlerinden bekledikleri başarıyı bulamayan Amerikalı misyonerler

⁵⁶ Abdolonyme Ubicini & Pavet de Courteille, *État présent de l’empire ottoman*, Paris 1876, s. 198.

⁵⁷ Dunn, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁸ Dunn, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁹ Dunn, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁰ Dunn, *a.g.e.*, s. 39.

⁶¹ Dunn, *a.g.e.*, s. 42.

⁶² Charles Eliot, *Turkey in Europe*, London 1908, s. 396.

⁶³ Charles Eliot, *a.g.e.*, s. 397.

1871 yılında Talas'a yedi yataklı bir hastane, bir erkek okulu ve bir kız okulu kurmak suretiyle eğitim faaliyetlerine başlamışlardır.⁶⁴ 1884 yılında da Fransız Katolik misyonerler, Kayseri'de bir erkek okulu kurmuşlardır. Le Comte de Cholet'nin verdiği bilgilere göre Fransa'dan gelen Katolik misyonerler, 1884 yılında Kayseri'de bir erkek okulu kurmuşlardır. 1891'de öğrenci mevcudu üç yüz ellinin üzerinde olan bu okulun öğrencilerine, Türkçe derslerinin yanında Fransızca ve Ermenice dersleri de veriliyordu.⁶⁵ Sonuçta misyonerlerin açtıkları okullarda hiç Ermenice bilmeyen Hıristiyan çocuklara dışarıdan getirilen öğretmenler vasıtasıyla bu dil öğretilmiş⁶⁶ ve bunlara millî duygular ya da başka bir tabirle azınlık şuuru aşılanmıştır.⁶⁷ Böylece Avrupa'dan gelen fikirler misyonerlerin kurdukları okullar ve matbaalar vasıtasıyla tüm Osmanlı topraklarında yayılmıştır. Bu fikirlerin en önemlilerinden biri olan ve tipik bir Batı icadı olan milliyetçilik (nationalism) fikri farklı milletlere mensup bireylerin benlik algılarını yavaş yavaş değiştirmeye başlamıştır.⁶⁸ Bu sözde eğitim faaliyetlerinin asıl amacı, Ermeni çocuklarını, kendilerine bu imkânları sunan "cömert milletin" menfaatlerini gerçekleştirecek fertler şeklinde yetiştirmek olmuştur.⁶⁹ Kayseri'de Fransız Katoliklerin kurdukları okulu ziyaret eden Le Comte de Cholet'nin itirafları misyonerlerin kurdukları okulların amacını ifşa etmesi bakımından son derece önemlidir.

Kolejde ne kadar az zaman geçirmiş olsalar da [Ermeni çocukları] yine de dilimizi öğrenmiş oluyor ve aynı zamanda efendilerini sevmeyi ve onlara hayranlık duymayı, güzel ülkemizi tanımayı ve onu takdir etmeyi öğreniyorlar. Seyahatim esnasında bu okullarda bize gösterilen sıcak karşılamalar kadar pek az şey beni duygulandırmıştır. Anavatandan binlerce kilometre ötede dilinizin konuşulduğunu birden duymak ve yürekten "Yaşasın Fransa!" diye bağırın bu genç talebelerin çocuksu iltifatları karşısında duygulanmamak elden bile değil. Oysa bunlar öğretmenlerinin verdiği birkaç genel bilgi dışında Fransa'yı pek tanımasalar da zihinsel can-

⁶⁴ Earl Percy, *Highlands of Asiatic Turkey*, London 1901, s. 61-62; Karl Baedeker, *Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypern*, Leipzig 1914, s. 299; Charles W. Wilson & John J. C. Anderson, "Caesarea Mazaca", *The Encyclopaedia Britannica*, Eleventh Edition, Cambridge University Press, New York 1910, s. 943.

⁶⁵ Le Comte de Cholet, a.g.e., s. 61.

⁶⁶ Sapançalı H. Hüseyin, *Karaman Ahval-i İctimaiyye ve Coğrafiyye ve Tarihiyyesi*, Ankara, 1993, s. 193.

⁶⁷ Henry F. Tozer, a.g.e., s. 107; Abdurrahman Küçük, "Türklerin Anadolu'da Dinî Azınlıklara Hoşgörüsü", a.g.e., s. 572.

⁶⁸ Benjamin Braude & Bernard Lewis, "Introduction", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Benjamin Braude & Bernard Lewis (ed.), New York, 1982, c. I, s. 28.

⁶⁹ Le Comte de Cholet, a.g.e., s. 62. Krş. Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, İstanbul, 1974. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerin hepsinin asıl amacının bu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin F. Diyoatı Thomson'un 3 Haziran 1900 tarihli *The New York Times* gazetesine yazdığı yazıda İstanbul'da kurulan Robert Kolejinde okuyan "bu küçük yabancılara doğru fikirler aşılanmakta" olduğu ifade edilmekte ve bunların ileride mezun olduktan sonra büyük nüfuz sahibi olacağına dikkat çekilmektedir (F. Diyoatı Thomson, "American Interests in the Ottoman Empire", *The New York Times*, June 3, 1900). Dolayısıyla misyonerlerin, yetiştirdikleri öğrencileri kendi emellerini gerçekleştirmek üzere terbiye etmişlerdir.

lılığını yayarak denizlerin ve dağların ötesinde bunları kendi medeniyetinin nimetlerine iştirak ettiren cömert millete karşı minnettarlıklarını ve muhabbetlerini yüksek sesle ifade ediyorlar.⁷⁰

Ancak bütün bu gayretlere rağmen misyonerlerin bekledikleri neticeyi elde ettikleri pek de söylenemez. Ermenileri becerisizlikle suçlayan Le Comte de Cholet, 1890 yılında Kayseri ve çevresindeki teşebbüs edilen isyana hiçbir Ermeninin katılmadığını esefle beyan etmektedir.⁷¹

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğunda faaliyet gösteren misyonerlerin Ermeni milletini bölmesi ve bunlara milliyet düşüncesini benimsetme sürecinin iki aşamada gerçekleştiği görülmektedir. Bu süreç ilk etapta dini propaganda ile başlamış ve daha sonra eğitim faaliyetleriyle devam etmiştir. İlk aşamada dini propaganda aracılığıyla misyonerler Ermeni milletini üç parçaya bölmeyi başarmışlardır. Daha önce tek çatı altında toplanan Ermeni milleti, üç ayrı millet hâline gelmiştir: Gregoryen Ermeni milleti, Katolik Ermeni milleti ve Protestan Ermeni milleti. Bu sürece “inculturation” süreci de diyebiliriz. Bu ilk aşamada toplumsal muhayyilede geçerli olan paradigma din=millet şeklindedir. “Acculturation” süreci diyebileceğimiz ikinci aşamada ise eğitim faaliyetleri aracılığıyla dil=millet paradigmasına dayalı bir anlayış kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu sayede başlangıçta dini kimlik altında birleşen Ermeni milleti mensuplarının dilsel ya da diğer bir ifadeyle etnik kimlik altında yeniden bir araya getirilerek parçalanmışlık hâlinin giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak misyonerlerin tüm bu gayretlerinin nihai amacının İngiltere, Amerika, Fransa veya Rusya gibi dış güçlerin Osmanlı Devleti’ne nüfuz etmesini sağlamak olduğunun hiçbir zaman gözden kaçmaması gerekir. Misyonerlerin yürüttükleri eğitim faaliyetleri bunların bağlı buldukları ülkelerin destek ve teşviki sayesinde ayakta durduğu gibi bu ülkelerin Hristiyan halk üzerindeki nüfuzunu sağlayarak kendi menfaatlerini gerçekleştirme amacına matuf olduğunu bizzat o dönemde Kayseri’ye gelen Batılı misyonerlerin kendileri söylemektedir.

⁷⁰ Le Comte de Cholet, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁷¹ Le Comte de Cholet, *a.g.e.*, s. 63.

KAYNAKÇA

- Addison, James T., *The Christian Approach to the Moslem. A Historical Study*, New York 1942.
- Adıbelli, Ramazan, “19–20. Yy. Kayseri ve Civarında Hıristiyan Gruplar Arasındaki İlişkiler”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10–11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003.
- Ainsworth, William F., *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, c. I, London, 1842.
- Anagnostakis, Ilias & Balta, Evangalia, *La découverte de la Cappadoce au dix-neuvième siècle*, İstanbul 1994.
- Baedeker, Karl, *Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypren*, Leipzig 1914.
- Barkley, Henry C., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London, 1891.
- Bond, Alvan, *Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A.M.: Late Missionary to Palestine*, New York 1977.
- Braude, Benjamin & Lewis, Bernard, “Introduction”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Benjamin Braude & Bernard Lewis (ed.), c. I, New York 1982.
- Burnaby, Captain Fred, *On Horseback Through Asia Minor*, Second Edition, c. I, London 1887.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie. Vol. VI: L'Anatolie centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ul-Aziz, Sivas*, İstanbul 2001.
- Darkot, Besim, “Kayseri”, *İslam Ansiklopedisi*, c. VI, 2. bsk., İstanbul 1967.
- Dunn, Archibald J., *Turkey and its Future*, London 1905.
- Dwight, H.G.O., *Christianity Revived in the East*, New York 1850.
- Eliot, Charles, *Turkey in Europe*, London 1908.
- Erdoğan, Akif, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri”, *I. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, 2. bsk., Kayseri 2000.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.
- Hıfzı Nuri, *Kayseri Sancağı 1922*, (sad. Zübeyir Kars), Kayseri 1995.
- Hülagü, Metin vd. (ed.), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, 4 Cilt, Kayseri 2007.
- İnbaşı, Mehmet, “Nüfus ve Ekonomik Yönden XVI ve XVII. Yüzyıl Kayseri’inde Ermeniler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Metin Hülagü vd. (ed.), c. III, Kayseri 2007.

- Jennings, Ronald C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 7, No. 1 (Jan. 1976).
- _____, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records. The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of Orient (JESHO)*, XXI/3 (1978).
- Karpat, Kemal H., "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Benjamin Braude & Bernard Lewis (ed.), c. I, New York 1982.
- _____, "1880'de Kayseri Sancağı'nın Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu: İngiltere'nin Anadolu Konsolos Yardımcısı Lieutenant Ferdinand Bennet'in Raporu (Ekim 1880)", (çev. Bayram Bayraktar), *Belleten*, Cilt 62, Sayı 235, Aralık 1998.
- _____, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. IX, No. 3 (Oct. 1978).
- Kars, Zübeyir, *Millî Mücadelede Kayseri*, Ankara 1993.
- Keskin, Mustafa, "H. 1247–1277 Tarihli (Kayseri) Müfredat Defterine Göre Kayseri ve Tâbi Yerleşim Yerlerinde Nüfus Dağılımı (1831-1860)", *II. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998.
- _____, *Kayseri Müfredat Defteri 1831–1860*, Kayseri 2000.
- Kocabaşoğlu, Uygur & Uluğtekin, Murat, *Salnamelerde Kayseri*, Kayseri 1998.
- Küçük, Abdurrahman, "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dinî Hoşgörüsü", *Millî Bütünlüğümüzün Kaynağı: Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar*, Abdurrahman Küçük & Harun Güngör, Ankara 1997.
- Le Comte de Cholet, *Voyage en Turquie d'Asie. Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, Paris 1892, s. 61.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), 5. bsk., Ankara 1993.
- Morton, Daniel O., *Memoir of Rev. Levi Parsons, First Missionary to Palestine*, Second Edition, New York 1830.
- Murre-van den Berg, H. L., "Why Protestant Churches? The American Board and the Eastern Churches: Mission among 'Nominal' Christians (1820–70)", *Mission and Missionaries*, Pieter N. Holtrop & Hugh McLeod, New York 200.
- Özkan, Salih, "Kayseri Yöresinde Azınlık ve Yabancı Okullar", *II. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (16–17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998.

- Özsoy, Hasan, “Kayseri’ye Amerikalı Misyonerlerin İlk Gelişleri ve Talas Amerikan Kız Okulu”, *II. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (16–17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998.
- , “XIX. Yüzyılda Talas ve Talas’ın Amerikalılar Tarafından Misyon Merkezi Olarak Seçilmesinin Sebepleri”, *I. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, 2. bsk., Kayseri 2000.
- Percy, Earl, *Highlands of Asiatic Turkey*, London 1901.
- Prime, E. D. G., *Forty Years in the Turkish Empire; or, memoirs of Rev. William Goodell, D.D., Late Missionary of the A.B.C.F.M. at Constantinople*, New York 1876.
- Quataert, Donald, *The Ottoman Empire, 1700–1922*, Second Edition, Cambridge University Press, New York 2005.
- Sağırılı, Abdurrahman, “Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Rapor”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Metin Hülagü vd. (ed.), c. I, Kayseri 2007.
- Sapancalı H. Hüseyin, *Karaman Ahval-i İctimaiyye ve Coğrafiyye ve Tarihiyyesi*, Ankara, 1993.
- Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi. Selçuklular Dönemi*, 2. bsk., Ankara 1993.
- Simeon, *Tarihte Ermeniler 1608–1619*, (çev. Hrand D. Andreasyan), 2. bsk., İstanbul 1999.
- Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hatırâtım*, İstanbul, 1974.
- Şemseddin Sami, *Kâmusü'l-A'lâm*, c. V, İstanbul 1314 (1896).
- Thomson, F. Diyoatı, “American Interests in the Ottoman Empire”, *The New York Times*, June 3, 1900.
- Tosun, Ramazan, *Kayseri’de Ermeni Olayları*, Kayseri, 1997.
- Tozer, Henry F., *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, London 1881.
- Ubicini, Abdolonyme & de Courteille, Pavet, *État présent de l’empire ottoman*, Paris 1876.
- Wilson, Charles W. & Anderson, John J. C., “Caesarea Mazaca”, *The Encyclopaedia Britannica*, Eleventh Edition, Cambridge University Press, New York 1910.
- Yinanç, Refet, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Kayseri Mahalleleri ve Nüfusları”, *I. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, 2. bsk., Kayseri 2000.

Yurtlak, Rıdvan, *66/1 Numaralı Kayseri Şer'iyeye Sicili (H. 1067/M. 1657) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998.

Yürüker Akşit, Rukiye, *297 Numaralı Şer'iyeye Sicili (H. 1319-1322/M. 1901-1904) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.